

ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ ПРАЦЬ К. АРСЕНЬЄВА З ГЕОГРАФІЇ ТА СТАТИСТИКИ

Статтю присвячено працям з географії та статистики, які були підготовлені К. Арсеньєвим. Розглянуто їх зміст та значення, виявлено напрями еволюції. З'ясовано внесок К. Арсеньєва у формування ідей економічної географії.

Ключові слова: географія, статистика, підручник, повітове училище, засоби навчання.

Основою для статті стало недостатнє висвітлення питань змісту освіти з географії та статистики в першій половині XIX ст. Праці К. Арсеньєва є важливим джерелом інформації про розвиток географії як науки й навчального предмета. Крім цього, вони дають уявлення про природу, населення та господарство різних регіонів Росії того часу.

Питання становлення та розвитку шкільної географії та її забезпечення засобами навчання розглядалися в працях М. Баранського, В. Буданова, Л. Весіна, О. Івановського, В. Кістяківського, Л. Мельничук, С. Поздняк, А. Сиротенко, О. Топузова, І. Шоробури. Творчу спадщину К. Арсеньєва розглянуто в працях відомих географів М. Баранського, М. Нікітіна, Ю. Саушкіна, Є. Перцика.

Мета статті – охарактеризувати зміст і значення праць К. Арсеньєва з географії та статистики; виявити напрями еволюції найважливіших з них; з'ясувати внесок К. Арсеньєва у формування ідей економічної географії, зокрема з питань районування.

К. Арсеньєв народився в 1789 р. у с. Міроханово Костромської губернії, у родині бідного священика. У 1799–1806 рр. навчався в Костромській семінарії, а потім був відправлений до Петербурга для навчання в Педагогічному інституті. У 1810 р., після його блискучого закінчення, був залишений викладачем латинської мови та географії. У 1819 р., в зв'язку з трансформацією інституту в університет, К. Арсеньєв був призначений ад'юнктом-професором кафедри географії та статистики.

За рік до цього вийшов підручник “Краткая всеобщая география”, який витримав 20 видань (перше – в 1818 р., останнє – в 1849 р.). Він був призначений для повітових училищ і поряд з підручниками Є. Зябловського і О. Ободовського тривалий час “панував у навчальних закладах Міністерства народної освіти”, а також “був прийнятий у багатьох закладах інших відомств” [5, с. 11].

Підручник починається зі вступу до географії (дається за виданням 1831 р.). У ньому автор розглядає Землю “в трьох різних відносинах”: як планету Сонячної системи; як тіло, що складається з води й материка (рідких і твердих речовин); як “житло роду людського” [2, с. 1–2]. У “Почат-

кових поняттях про математичну географію” мова, зокрема, йде про рух Землі; її форму; полюси, екватор (лінія рівнодення), тропіки (поворотні кола), меридіани; широту й довготу; земні пояси. Незважаючи на складність і велику кількість понять, матеріал викладено доволі доступно [2, с. 2–10].

Основний зміст підручника присвячено оглядам частин світу (крім Антарктиди) за таким планом: математичні й фізичні межі, простір, води, гори, острови, півострови, рівнини, клімат, природні утворення (сучасною термінологією – природні ресурси), кількість жителів, їх покоління та мови, промисловість, освіта, віросповідання, політичний поділ. Ці огляди надзвичайно насичені географічними назвами при майже повній відсутності розгорнутих описів. У тому самому стилі, але за дещо іншим планом, характеризуються окремі держави, розташовані на кожній з розглянутих частин світу (Європа, Азія, Африка й Америка поділені на регіони).

Росія належить до держав Північної Європи. Тільки при розгляді її внутрішніх вод, до яких автор зараховує озера, річки й канали, згадується більше ніж 120 географічних об’єктів [2, с. 146–149]. Отже, Л. Весін мав підстави відзначити, що “в Арсенєва фігурують на першому плані імена” [5, с. 155]. Водночас він не надав значення ідеї економіко-географічного районування, яка була відображена в цьому підручнику. Виходячи переважно з інтересів сільського господарства – за кліматом і якістю ґрунтів (фактори, які найбільше впливають на землеробство), К. Арсенєв уперше запропонував розподіл Росії на 10 просторів. У цій роботі вони розглянуті вкрай лаконічно: на них відведено дві сторінки в розділі “Клімат і якість ґрунту” [2, с. 154–155]. Я. Руднев відзначає ще одну перевагу підручника: в ньому автор “групує міста за водами морськими, річковими й озерними” [9, с. 16]. На думку Л. Весіна, в цьому групуванні не вистачає послідовності, порядку [5, с. 157].

Еволюцію підручника можна виявити за аналізом, проведеним Л. Весіним. Він зазначає, що автор “поповнював і розширював” дані, постійно вносив виправлення й корективи відповідно до зауважень та згідно зі змінами в “політичному поділі земель і держав” [5]. Можна зробити висновок, що при підготовці всіх видань підручника (впродовж більше ніж 30 років) автор не вийшов за межі зразків того часу. Ще з XVIII ст. склалось, що підручники з географії були перевантажені поняттями й назвами географічних об’єктів, які використовувались як матеріал для заучування. Але в К. Арсенєва є виняток – він виклав ідею поділу території Росії на простори.

У 1818–1819 рр. К. Арсенєв публікує дві частини “Начертаний статистики Российского государства”, за якими він читав лекції в університеті. Робота починається з географічно-статистичного огляду, в якому автор розглядає межі, простір і математичне розташування, води, гори, клімат і якість ґрунтів, природні утворення Росії. Розглядаючи географічні об’єкти, автор дає їх оцінку з погляду господарського використання. Як і в “Краткой всеобщей географии”, в розділі “Клімат і якість ґрунту” автор розглядає 10 просторів. Їх описи займають п’ять сторінок, але тут більше уваги приділено господарській діяльності, відмінностям кожного з просторів [3, с. 22–26].

Перша частина “Начертаний...” називається “Про стан народу”. У ній три розділи: “Про народонаселення”, “Про народне багатство”, “Про народну освіченість”. У першому інтерес викликає глава “Ставлення народонаселення до простору землі”. У ній автор робить розрахунки густоти населення окремих губерній, розділяючи їх на п’ять класів. Так, Слобідська Українська губернія з показником 1250 осіб на кв. миль, разом з ще 19 губерніями, віднесена до другого класу (“добре населені губернії”, де на квадратну миль припадає від 760 до 1500 душ) [3, с. 55]. Автор робить висновок про особливості “розподілу населення”. Так, він зазначає, що “найважливіше населення” знаходиться близько двох давніх столиць.

Не менш цікаві розрахунки, що показують співвідношення жителів, які розрізняються “за станом”. Усе населення Росії автор поділяє на два класи: клас, що виробляє, і клас, що не виробляє. Він констатує, що на 9 виробників у країні припадає один споживач, а землероби майже в п’ять разів “перевершують числом своїм всі інші стани”. Автор зазначає, що, це “непорушний доказ, що Росія найвищою мірою землеробська держава” [3, с. 64–65].

Міста за “важливістю їх населення” поділені на шість класів (при цьому обидві столиці відокремлені в “особливе відділення”). Харків і ще 29 міст зараховані до другого класу (населення від 10 до 30 тисяч).

У главі “Метричні книги” автор наводить дані про “пропорції” між окремими групами населення. За ними можна з’ясувати важливі показники, які характеризують населення Росії того часу, в тому числі (за сучасною термінологією) статевий склад, народжуваність, смертність. Ці дані автор порівнює з показниками інших “найважливіших держав Європи” й доходить висновку, що населення Росії має ряд відмітних рис. Зокрема, для нього характерна “помітна перевага” кількості чоловіків порівняно з жінками, вища народжуваність і нижча смертність [3, с. 94–96].

У “Начертаннях...” відображено прогресивні переконання автора, засновані на об’єктивному аналізі стану господарства країни й прагненні знайти оптимальні шляхи для її подальшого розвитку. У багатьох випадках К. Арсен’єв критично сприймає російську дійсність і прямо вказує на її недоліки. Він виступає проти “кріпацтва хліборобів”, відстоює “свободу промисловців і промислів”, ратує за доступність освіти для всіх верств населення, засуджує продажність суддів.

У 1818 р. з використанням матеріалів “Начертаний...” було підготовлено “Обозрение физического состояния России”. У ньому автор прагнув акцентувати увагу на сприятливих умовах природного середовища Росії для її господарського розвитку, можливості кожної її частини забезпечити мешканцям різноманітне поєднання природних ресурсів, яке населення може використовувати для свого благополуччя [1].

У праці “Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи...” (1832–1834) К. Арсен’єв виступає одним із засновників географії міст (сучасною термінологією – геоурбаністики). Описи населе-

них пунктів він дає з урахуванням їх географічного розташування на водних шляхах сполучення, показуючи розвиток за 200 років (1637–1830 рр.). К. Арсен'єв намагався відповісти на запитання: чому міста, які раніше процвітали, втратили своє значення, а селища, які раніше були невідомі, стали великими містами?

У 1844 р. К. Арсен'єв опублікував у журналі Міністерства внутрішніх справ “Исследование о численном отношении полов в народонаселении России”. У тому самому році він об'їхав значну частину Росії з метою збору відомостей для статистичного комітету [7, с. 56–57].

У 1848 р. вийшла найвідоміша праця К. Арсен'єва – “Статистические очерки России”. Вона складається з п'яти глав: “Розгляд кордонів Росії”, “Поступове збільшення Росії в просторі”, “Поступовий устрій губерній”, “Топографічний розгляд Росії за кліматом і якістю ґрунту”, “Поземельне багатство Росії”. Головне місце в роботі займають дві глави, в яких подано докладні описи 10 просторів у природному (“Топографічний розгляд Росії за кліматом і якістю ґрунту”) і господарському (“Поземельне багатство Росії”) аспектах [4, с. 161–503]. На той час ці описи були не тільки змістовні, а й достовірні та досить цілісні. Так, розглядаючи господарство Карпатського простору, автор поділяє його на дві половини – “Задніпровську” і “Передніпровську”, а в них окремо розглядає кожну губернію, “тоді видно буде і місцеві відмінності обох країв, і відносну перевагу однієї губернії перед іншою” [4, с. 305].

Якщо в ранніх працях автор просто виділяє 10 просторів з урахуванням адміністративного поділу, обмежуючись їх короткими описами, то в “Статистических очерках...” він дає їх комплексну характеристику. К. Арсен'єв розглядає простори за сукупністю природних і господарських ознак, приділяючи увагу господарській оцінці природних умов і ресурсів. За словами Є. Перцика, йому вдалося вловити “ті районні відмінності, які формувались в об'єктивній дійсності” [8].

Порівнюючи дві праці зі статистики щодо описів 10 просторів (змістовно ці праці мають суттєві відмінності), можна виділити найважливіші напрями їх еволюції, а саме: поглиблення й розширення описів, як у природному, так і в господарському аспектах (цей аспект виражений особливо яскраво); зміна складу деяких з просторів і більш чітке проведення їх меж; уточнення старих відомостей та включення нових; удосконалення методів дослідження; більш широке використання систематизації, аналізу, порівнянь, узагальнень, висновків.

Висновки. Є. Перцик зазначає, що К. Арсен'єв при багатьох захопленнях був, насамперед, географом [8]. Звичайно, з позиції сучасної економічної географії, запропонований К. Арсен'євим поділ країни має суттєві недоліки. Але це не зменшує ролі його праць у накопиченні досвіду економіко-географічного поділу країни. Саме цим К. Арсен'єв привернув увагу не тільки російських учених, а й прогресивно налаштованих суспільних діячів. Виокремивши простори та запропонувавши їх комплексні характе-

ристики, він завершив тривалий період пошуків, які відображали об'єктивний хід розвитку країни. Настав момент, коли реально існуючі відмінності в природних умовах і господарській діяльності населення були усвідомлені й об'єднані не механічно, а творчо. Завдяки актуальним статистичним даним та безпосереднім спостереженням під час подорожей К. Арсен'єв дав просторам оцінку з максимальною об'єктивністю. Усе це, на думку М. Баранського, означало перехід “з позицій галузево-статистичних на позиції районної географії” [6, с. 12]. О. Александровська зазначає, що “Статистические очерки России” є “чи не найкращим зразком прояву російської географічної традиції в ХІХ ст.” [1].

У подальших дослідженнях необхідно розглянути інші праці першої половини ХІХ ст., які вплинули на розвиток шкільної географії.

Список використаної літератури

1. Александровская О.А. Русская географическая традиция : автореф. дис. ... д-ра географ. наук : 07.00.10 / О.А. Александровская. – М., 2003. – 65 с.
2. Арсен'єв К.И. Краткая всеобщая география / К.И. Арсен'єв. – СПб., 1831. – 342 с.
3. Арсен'єв К.И. Начертание статистики Российского государства : в 2 ч. / К.И. Арсен'єв. – СПб., 1818–1819. – Ч. 1. – 245 с.
4. Арсен'єв К.И. Статистические очерки России / К.И. Арсен'єв. – СПб., 1848. – 504 с.
5. Весин Л.О. Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времен Петра Великого по 1876 г. (1710–1876) / Л.О. Весин. – СПб., 1877. – 447 с.
6. Максаковский В.П. Общая экономическая и социальная география : в 2 ч. / В.П. Максаковский. – М. : ВЛАДОС, 2009. – Ч. 1. – 367 с.
7. Пекарский П.П. О жизни и трудах Константина Ивановича Арсен'єва / П.П. Пекарский // Записки Императорской Российской Академии Наук. – 1872. – Т. 20. – С. 1–78.
8. Перцик К.И. Арсен'єв и его работы по районированию России / К.И. Перцик. – М. : Географгиз, 1960. – 121 с.
9. Руднев Я.И. Из прошлого и настоящего учебной географии в России / Я.И. Руднев // География в школе. – 1913. – № 1. – С. 3–28.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2013.

Стадник А.Г. Содержание и значение трудов К. Арсен'єва по географии и статистике

Статья посвящена трудам по географии и статистике, подготовленным К. Арсен'євым. Рассмотрены их содержание и значение, выявлены направления эволюции. Определен вклад К. Арсен'єва в формирование идей экономической географии.

Ключевые слова: география, статистика, учебник, уездное училище, средства обучения.

Stadnyk O. The content and meaning of K. Arsen'yev's works for geography and statistics

The article deals with the works on geography and statistics, which have been prepared Arsen'yev. Examined their content and meaning, identified areas of evolution. The contribution K. Arsen'yev formation of ideas in economic geography.

Textbook K. Arsen'yev “Brief general geography” stands 20 editions (1818–1849). He was appointed to county schools and has long been used in educational institutions of the Ministry of Education. In “Elementary notions of mathematical geography” is written on the

motion of the Earth, its form, the poles, the equator, the tropics, meridians, latitude and longitude, terrestrial zones. Despite the complexity and large number of concepts, the material is presented fairly accessible. The main content is an overview of the parts of the world (except Antarctica) according to the following schedule: mathematical and physical limits, space, water, mountains, islands, peninsulas, plains, climate, natural resources, the number of residents, their generation and language, industry, education, religion a political division. These reviews are extremely rich in geographic names in the almost complete absence of detailed descriptions. In the same style, but in a slightly different plan, characterized by individual states. In consideration of Russia K. Arsenyev was first proposed division of the country into 10 spaces.

In the 1818–1819 K. Arsenyev published “Essays on Russian state statistics”, on which he lectured at the university. This paper reflects the author’s progressive belief is based on an objective analysis of the economy and the quest to find the best ways for its further development. In many cases, K. Arsenyev critically perceives the Russian reality and points directly to its shortcomings.

In 1818, using materials “Essays on Russian state statistics” was prepared “Review the physical condition of Russia”. In it he sought to emphasize the favorable conditions of the environment for its economic development.

In 1848 he published the best-known work K. Arsenyev – “Statistical essays Russia”. The main work takes place in two chapters, which are given detailed descriptions of the 10 spaces in a natural (“Terrain consideration Russia’s climate and soil quality”) and commercial (“Land of Wealth”) ways. At the time, these descriptions are not only informative but also very accurate and complete. If the early works by simply allocates 10 spaces including administrative division, limiting their short descriptions, the “Statistical essays Russia” it gives them a comprehensive response. From the perspective of modern economic geography proposed by K. Arsenyev division has significant drawbacks. But this does not diminish the role of his works in the accumulation of experience of the geographical division of the country as a form of scientific analysis. This is what K. Arsenyev attracted attention not only of Russian scientists, but also progressively minded public figures. Highlighted areas and offering their complex characteristics, he completed a long period of searching, reflecting the objective course of development. The moment when the very real differences in natural conditions and economic activity are understood and integrated not mechanical but creatively. Due to current statistics and the direct supervision of traveling K. Arsenyev gave spaces evaluate as objectively as possible. All this, according to N. Baransky meant the transition “from the standpoint of sectoral statistics on the position of regional geography”.

Key words: *geography, statistics, district school, the medium of instruction.*